

ANNA WITKOWSKA

ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW SZKOLNICTWA PARAFIALNEGO NA MAZOWSZU W XVIII I XIX WIEKU NA PRZYKŁADZIE PARAFII CIEKSYN

W ciągu wieków, prowadzenie działalności oświatowo-wychowawczej stanowiło niemal wyłącznie domenę Kościoła. Właściwie do czasów utworzenia Komisji Edukacji Narodowej (1773), nie było w Rzeczypospolitej instytucji, która mogła by przejąć te funkcje¹. Niejako w naturalny sposób wokół świątyń tworzyły się ośrodki oddziaływania kultury piśmienniczej na lokalną społeczność. Natomiast w 1215 r., podczas Soboru Laterańskiego IV postanowiono, aby przy każdym lepiej uposażonym kościele utrzymywać nauczyciela, co przyczyniło się do rozwoju szkolnictwa najniższego szczebla, ściśle związanego z instytucjami kościelnymi.

W Polsce placówki oświatowe tego typu powstawały żywiołowo w XV w. tak, iż w pierwszej połowie kolejnego stulecia, powszechnie występowały na terenie całego kraju. Poziom nauczania był bardzo zróżnicowany, uzależniony od wielu czynników, takich jak: wielkość i ranga danego ośrodka, wydzielone fundusze na cele szkolne. Niebagatelne znaczenie miała również ogólna sytuacja państwa. Kryzys gospodarczy, klęski żywiołowe, działania i zniszczenia wojenne należały do najbardziej destruktywnych czynników dla rozwoju szkolnictwa, gdyż w znacznym stopniu ograniczały bądź też niszczyły podstawy materialne prowadzenia działalności oświatowej. Wychowankowie szkół parafialnych zdobywali elementarne wykształcenie ucząc się czytać, pisać, rachować oraz śpiewać pieśni kościelne². Dla części z nich, zwłaszcza absolwentów szkół działających przy katedrach

¹ S. Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII w.*, Lublin 2004, s. 251-297.

² *Szkoły w Polsce*, [w:] *Encyklopedia Kościelna*, t. 27, red. M. Nowodworski, Warszawa 1904, s. 593.

i kolegiatach, była to przepustka do poszerzania wiedzy i umiejętności, pierwszy szczebel edukacji.

W niniejszym komunikacie zostaną omówione podstawowe źródła do dziejów mazowieckiego szkolnictwa parafialnego w XVIII i XIX w., na przykładzie Parafii pw. św. Rocha w Ciekusynie. Wprowadzenie do podjętego problemu badawczego stanowi krótki rys historyczny parafii ciekusyńskiej, położonej w diecezji płockiej, dekanacie nasielskim.

Znakomity badacz nazw terenowych, Karol Zierhoffer wywodził etymologię nazwy Ciekusyn od miana osobowego Ciekusza, uformowanego od słów cieknać lub ciec³. Analiza dostępnej bazy źródłowej, jak również ogólne ustalenia dotyczące rozwoju sieci parafialnej na Mazowszu, pozwalają na stwierdzenie, że parafia powstała w XIV w., prawdopodobnie z fundacji rycerza Falenty, poświadczonego w dokumencie z 28 listopada 1459 r.⁴

Centrum życia religijnego, a zarazem miejsce najważniejszych wydarzeń zarówno w wymiarze wspólnotowym, jak rodzinnym i jednostkowym, stanowiła w ciągu wieków zabytkowa świątynia parafialna. We współczesnej formie została ufundowana w 3 ćw. XVI w. (na cegle wryty 1569 r.), przez bpa Jakuba Bielińskiego (zm. 1583 r.), sufragana płockiego oraz jego bratanków bpa Jana Borukowskiego (zm. 1584 r.) biskupa przemyskiego, podkanclerzego koronnego i Piotra Borukowskiego (zm. 1587 r.) opata benedyktynów płockich, kanonika płockiego⁵.

---

³ K. Zierhoffer, *Nazwy miejscowe Północnego Mazowsza*, Wrocław 1957, s. 139. W źródłach nazwa miejscowości występuje formie: *Ciekusyno*, *Ciekuszyno*, *Ciechcin*, *Ciekcin*, *Czexino*, *Cziekssyno*.

⁴ T. Żebrowski, *Kościół (XIV – początek XVI w.)*, [w:] *Dzieje Mazowsza*, t. 1, red. H. Samsonowicz, Pułtusk 2006, s. 468-469; W. Graczyk, *Parafia Ciekusyn w świetle wizytacji od końca XVII do połowy XIX wieku*, [w:] *Kościół i parafia w Ciekusynie*, red. W. Graczyk, Ciekusyn 2006, s. 10; Pierwsza wzmianka źródłowa świadcząca o istnieniu parafii Ciekusyn pochodzi z 1423 r. Zob. Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej AGAD), *Zbiór dokumentów pergaminowych*. Sygn. 6654; W XIX i XX-wiecznych źródłach powstanie miejsca kultu chrześcijańskiego w Ciekusynie datuje się na XII stulecie. Zestawienie hipotez zob. A. Witkowska, *Dzieje Parafii pw. św. Rocha w Ciekusynie w latach 1945-2005*, Warszawa 2008, Kps, s. 29-32.

⁵ Archiwum Diecezjalne w Płocku (dalej ADP), *Acta Visitationis 1598-599*, sygn. 5, k. 314; *Ciekusyn*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walowski, t. 1. Warszawa 1880, s. 683-684; J. Kwolek, *Borukowski Jan z Bielina* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 2: 1936, s. 354-356; A. Wolff, W. Budka, *Bieliński Jan, h. Junosza*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 2: 1936, s. 51.

Świątynię wznosił Jan Baptysta z Wenecji, słynny na Mazowszu budowniczy⁶. Warto zaznaczyć, że ze względu na osobę twórcy, powiązania architektoniczne i dekoracyjne kościoł wchodzi w skład tzw. grupy pułtuskiej, wyodrębnionej przez Jerzego Chyczewskiego⁷. Jego architektura przypomina rozwiązania zastosowane w czołowym dziele tej grupy, tj. w kolegiacie pułtuskiej, co zostało poparte wynikami badań architektonicznych⁸. Z zabytkową architekturą komponuje się renesansowo-barokowe wyposażenie wnętrza świątyni. Cały obiekt wpisuje się w krajobraz kulturowy okolic Ciekosyna, jako niemy, jednak nie wyłączony z biegu wydarzeń, świadek historii. Upływ czasu, zniszczenia wojenne sprawiły, że kościół musiał przejść kilka generalnych remontów i modernizacji⁹. Dlatego też jego istnienie stanowi wyraz religijności i dbałości o dziedzictwo kulturowe pokoleń, które zamieszkiwały lub były związane z tym obszarem.

Przechodząc do podjętego zagadnienia należy zaznaczyć, że funkcjonowanie w Ciekosynie szkoły parafialnej należało do kilkunastoletniej tradycji. Pierwsza wzmianka źródłowa, świadcząca o istnieniu tutejszej placówki oświatowej, pochodzi ze wspomnianego dokumentu z 1459 r., którego osnowa dotyczyła sporu między proboszczem ks. Mikołajem a kolatorem Jakubem Bielińskim o grunty, na których był położony kościół, plebania, dom wikariusza oraz szkoła¹⁰. W kolejnych zachowanych dla parafii aktach wizytacji z lat: 1599, 1609, 1695 także wspomina się o prowadzeniu działalności oświatowej¹¹.

Na XVI-wiecznym Mazowszu szkoła była nieodłącznym elementem organizacji parafialnej, na co wskazują badania ks. Tadeusza Że-

⁶ E. Ł u ż y n i e c k a, *Architektura kościoła św. Doroty w Ciekosynie*, [w:] *Kościół i parafia w Ciekosynie...*, s. 63-64, 69-70; R. M. K u n k e l, *Architekt z Wenecji na szesnastowiecznym Mazowszu*, [w:] *Kościół i parafia w Ciekosynie...*, s. 57-61; R. M. K u n k e l, *Architektura gotycka na Mazowszu*, Warszawa 2006, s. 205-207. Zob. wykazy literatury przedmiotu i por. z wcześniejszymi hipotezami dotyczącymi budowy i budowniczego świątyni w Ciekosynie.

⁷ J. C h y c z e w s k i, *Kolegiata pułtуска na tle kościelnego budownictwa mazowieckiego XV i XVI wieku*, Warszawa 1936, s. 20-46.

⁸ E. Ł u ż y n i e c k a, *Architektura kościoła św. Doroty...*, s. 68-73.

⁹ A. W i t k o w s k a, *Dzieje Parafii pw. św. Rocha w Ciekosynie...*, s. 74-91.

¹⁰ ADP, Acta Visitationis 1693. Sygn. 47, s. 959-960.

¹¹ ADP, Acta Visitationis 1598-1599, k. 316-316v; Acta Visitationis 1609. Sygn. 7, k. 269; ADP, Acta Visitationis 1693, s. 658-659.

browskiego¹², Eugeniusza Wiśniowskiego¹³ czy Stanisława Litaka¹⁴. Wezwanie do prowadzenia działalności oświatowo-wychowawczej należało do głównych postulatów reformy trydenckiej. Szkoły nie funkcjonowały jednak w próżni. Po okresie prosperity w XVI w., nadszedł kryzys gospodarczy, pogłębiony zniszczeniami wojennymi (zwłaszcza z lat 1655-1660 oraz 1700-1721), co przełożyło się na postępujący od drugiej połowy XVII w. upadek szkolnictwa parafialnego.

Działalność Komisji Edukacji Narodowej, następnie Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych, powołanych na Sejmie Czteroletnim (1788-1792), zapoczątkowała proces zeświecczenia szkolnictwa i przejęcia przez państwo funkcji organizacyjnej oraz nadzorczo-kontrolnej nad systemem oświatowym¹⁵. Wraz z utratą niepodległości omawiane funkcje przejęły rządy poszczególnych państw zaborczych, wykorzystując szkoły do realizacji własnej polityki wobec ziem zabranych. Należy jednak podkreślić, że Kościół ze swą organizacją, autorytetem społecznym i wielowiekową tradycją prowadzenia działalności pedagogicznej, odgrywał ważną rolę na polu szerzenia oświaty. Duchowieństwo należało do grona głównych adresatów i realizatorów rozporządzeń władz oświatowych, zwłaszcza w odniesieniu do najniższego szczebla edukacji¹⁶. Dlatego też przegląd źródeł do dziejów szkolnictwa parafialnego w XVIII, jak również XIX stuleciu należy rozpocząć od archiwów kościelnych. Dla omawianego obszaru zasadnicze znaczenie posiadają materiały przechowywane w Archi-

---

¹² T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji plockiej*, Płock 1976, s. 89-90.

¹³ E. Wiśniowski, *Diecezja Płocka u progu czasów nowożytnych*, Studia Płockie, t. 3:1975, s. 148.

¹⁴ S. Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej...*, s. 251-273; Tenże, *Edukacja początkowa w polskich szkołach w XIII-XVIII wieku*. Lublin 2010.

¹⁵ Zob. Wykaz szkół parafialnych na Mazowszu, [w:] T. Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej 1773-1794*. Kraków 1921, s. 117-197; I. Klarnier, *Komisja Edukacji Narodowej na Mazowszu*. Rocznik Mazowiecki, t. 6:1976, s. 265-298.

¹⁶ Zob. m.in. E. Podgórska, *Szkolnictwo elementarne Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego 1807-1831*. Warszawa 1960; Z. Walczak, *Szkolnictwo i oświata na Mazowszu Płockim w latach 1795-1867*. Notatki Płockie. 1974, nr 5; M. M. Grzybowski, *Szkolnictwo elementarne na Mazowszu Północnym na przełomie XVIII i XIX wieku w świetle wizytacji kościelnych (1764-1830)*. Płock 1987; M. Skoczko, *Szkolnictwo plockie w latach 1793-1831*. Warszawa-Płock 1994.

wum Diecezjalnym w Płocku, do którego od początku XX w., zaczęły napływać źródła kościelne z terenu całej diecezji¹⁷.

Niewątpliwie jedną z najcenniejszych serii akt dotyczących funkcjonowania parafii na przestrzeni stuleci, w tym także działalności szkół parafialnych, stanowią akta wizytacji biskupich, zwanych generalnymi oraz dziekańskimi. Można w nich znaleźć informacje o: miejscowości, w której usytuowano kościół; wezwaniu świątyni; dacie konsekracji; fundatorze parafii; wyglądzie, wyposażeniu i stanie zachowania kościoła; zawartości skarbca i zakrystii; księgach metrykalnych i innych aktach parafialnych; cmentarzu; duchowieństwie pracującym na danym terenie; patronie (kolatorze) parafii; miejscowościach tworzących parafię i liczbie wiernych; uposażeniu parafii; budynkach parafialnych, co składa się na tzw. wizytację zewnętrzną oraz opis stanu moralno-religijnego księży i wiernych, co składa się na tzw. wizytację wewnętrzną¹⁸. Tak różnorodny charakter danych uzyskiwanych podczas wizytacji daje badaczowi możliwość zapoznania się nie tylko z życiem religijnym parafii, ale pozwala również nakreślić obraz życia społecznego, gospodarczego i kulturalnego danego obszaru.

Tematyce szkolnej, należącej do tzw. wizytacji zewnętrznej, poświęcony był zazwyczaj osobny punkt w formularzach wizytacyjnych z omawianego okresu. Władze diecezjalne starały się uzyskać podstawowe dane, takie jak: czy w parafii jest szkoła, jeśli nie to dlaczego, kto zajmuje się nauczaniem, jakie ma kwalifikacje, jak się wywiązuje ze swoich obowiązków, jak wygląda budynek szkolny, wreszcie jak przedstawia się kwestia funduszu przeznaczonego na cele szkolne. Można spotkać również wiadomości o: założycielu szkoły, miejscowościach należących do danego okręgu szkolnego, grupie dzieci i młodzieży objętych nauczaniem, programie i cyklu kształcenia, używanych podręcznikach, warunkach prowadzenia działalności pedagogicznej. Poziom szczegółowości opisu uzależniony był od wypełniającego formularz wizytacyjny proboszcza oraz weryfikującego zapis wizytatora.

Analiza aktów wizytacji dla wielu parafii pozwala zauważyć pewną cechę wspólną, łączenia działalności oświatowej z charytatywno-

¹⁷ Zob. D. M a j e w s k i, *Zasób Archiwum Diecezjalnego w Płocku*. [w:] *Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego w Płocku*, red. W. G r a c z y k. Płock 2003.

¹⁸Zob. H. E. W y c z a w s k i, *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych*, Kalwaria Zebrzydowska 1989.

społeczną, co wyrażało się w wydzielaniu, w budynku szpitala parafialnego pomieszczenia, w którym odbywały się zajęcia szkolne. W tym miejscu należy podkreślić, że informacje o szkolnictwie mogą znajdować się również w punktach zawierających opis budynków parafialnych, w danych dotyczących organisty, przy charakterystyce wyznaniowej danego obszaru, a także przy opisie uposażenia parafii.

Požary, zniszczenia wojenne sprawiły, że w omawianych materiałach występują luki czasowe oraz brak kompletności dla wszystkich parafii. Biorąc pod uwagę ten ostatni czynnik, pośród XVIII i XIX-wiecznych źródeł kościelnych diecezji płockiej wyróżniają się akta wizytacji duszpasterskich z lat 1774-1776, 1781 oraz 1817.

Pierwsza spośród wymienionych, wizytacja generalna została zarządzona po objęciu diecezji płockiej przez bpa Michała Jerzego Poniatowskiego, wielkiego protektora szkolnictwa, członka, a następnie prezesa Komisji Edukacji Narodowej. Obraz jaki wyłonił się z analizy materiału źródłowego nie był zadowalający. Z zachowanych protokołów dla 20 z 31 dekanatów, wynika, iż na 188 parafii tylko 36, czyli około 19% posiadało szkoły¹⁹. Następną wizytacja bpa Poniatowskiego przeprowadzona w 1781 r., po względem stanu szkolnictwa dała dużo lepsze rezultaty, na 246 zachowanych protokołów w 95 parafiach prowadzone było nauczanie, jednak tylko w 21 zajmowali się tym wyznaczeni nauczyciele. Z kolei wizytacja dziekańska przeprowadzona latem 1817 r., za czasów bpa Adama Michała Prażmowskiego, wykazała istnienie około 30 szkół parafialnych²⁰.

Warto dodać, że wizytacje z lat 1774-1776 oraz 1817 r. ukazały się drukiem, ułatwiając tym samym dotarcie do znajdujących się w nich danych, szerszemu gronu badaczy²¹. Poza tym powstała osobna seria, w której zostały zebrane wypisy z archiwaliów diecezjalnych płockich dotyczące szkolnictwa²².

---

¹⁹ S. Lita k, *Parafie w Rzeczypospolitej...*, s. 291.

²⁰ M. M. Grzy b o w s k i, *Szkolnictwo elementarne...*, s. 15-17, 59-60.

²¹ Serie: *Materiały do dziejów Ziemi Płockiej, Z archiwaliów diecezjalnych płockich XVIII wieku*, zebrał i do druku przygotował M. M. Grzy b o w s k i; *Z archiwaliów diecezjalnych płockich XIX wieku*. Zebrał i do druku przygotował M. M. Grzy b o w s k i.

²² *Materiały do dziejów szkolnictwa na Mazowszu*, t. 1, *Wypisy z archiwaliów diecezjalnych XIX wieku*, zebrał i do druku przygotował M. M. Grzy b o w s k i, Warszawa-Lowicz 1995; *Materiały do dziejów szkolnictwa na Mazowszu*, t. 2 *Wypisy z archiwa-*

Dla parafii Ciekosyn z omawianego okresu zachowało się 13 aktów wizytacji. Niestety, jak wynika z analizy materiału źródłowego, nie prowadzono wówczas w Ciekosynie zorganizowanego nauczania dzieci i młodzieży. Wizytator z 1821 r. zanotował: „*Szkoły parafialnej nie masz, chociaż była organizowaną. Dzieci zdatnych do nauki w całej parafii mogłoby być przeszło 80. Obywatele możniejsi, toż samo i włościanie swe edukują dzieci w poblizszych miejscach*”²³. Brak szkoły i w pewnym stopniu uczynienie zadość rządowym i diecezjalnym zarządzeniom miało przynieść prowadzenie działalności oświatowej przez organistę, w przeznaczonym na cele szkolne pomieszczeniu, w szpitalu parafialnym²⁴. „*Skutkiem braku funduszu dla nauczyciela szkółka elementarna pod firmą rządową nie istnieje, organista tylko przy kościele będący prywatnie uczy*”²⁵. Taka praktyka była powszechnie stosowana w mazowieckich parafiach. Organisci ze względu na pełnioną funkcję umieli czytać i pisać, a spory zasób wolnego czasu sprawiał, że mogli podejmować pracę nauczycieli w szkołach parafialnych, jako dodatkowe źródło utrzymania.

Oprócz aktów wizytacji, dla poszczególnych parafii zachowały się roczne i półroczne raporty przesyłane do kancelarii konsystorskich przez dziekanów i proboszczów. Dzięki informacjom zawartym w tej dokumentacji, uzyskiwanym bezpośrednio z terenu można było stosunkowo szybko zapoznać się ze stanem diecezji i przeprowadzić analizę wybranych kwestii, co było miarodajne także dla władz państwowych.

Wśród archiwaliów dotyczących edukacji, przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym w Płocku, wyróżniają się materiały zebrane w grupie tematycznej zatytułowanej Akta Szkolne (1797-1912)²⁶. Na szczególną uwagę zasługują akta o charakterze normatywnym, takie jak: okólniki, listy pasterskie, rozporządzenia państwowe, a także dokumentacja sprawozdawczo-kontrolna stanu szkolnictwa oraz korespondencja władz diecezjalnych z władzami państwowymi. Sporo

---

liów diecezjalnych XVIII wieku, zebrał i do druku przygotował M. M. G r z y b o w - s k i. Płock 2000.

²³ ADP, Acta Visitationis 1812-1850. Sygn. 343, k. 77.

²⁴ Archiwum Parafialne w Ciekosynie (dalej APC), *Akta Parafii Ciekosyn 1695-1833*. B. sygn., s. 134.

²⁵ ADP, Acta Visitationis 1856. Sygn. 361a, k. 20v.

²⁶ ADP, Akta Szkolne. Sygn. AS. 208, AS. 208a [dawna sygn. 700], AS. 208b [376], AS. 208c [408], AS. 208d [409], AS. 208e, AS. 208f.

miejsca w omawianej grupie akt zajmuje dokumentacja dotycząca nauczania religii, w postaci: rozporządzeń diecezjalnych wydawanych w tej sprawie, programów kształcenia, sprawozdań oraz korespondencji ws. mianowania katechetów.

Powstanie tych materiałów ściśle wiązało się z postępującym, od czasów Komisji Edukacji Narodowej, procesem przejęcia przez państwo zadań związanych z organizacją i funkcjonowaniem systemu edukacji. Początkowo, autorytet społeczny oraz wielowiekowa tradycja prowadzenia działalności szkolnej stawiała duchowieństwo w kręgu głównych adresatów i realizatorów rozporządzeń władz oświatowych. W miarę zmieniających się warunków społeczno-politycznych na ziemiach polskich, rola duchowieństwa na polu edukacji zaczęła być ograniczana do nauczania religii i opłacania składek na szkolnictwo. W cyrkularzu nr 1343 z dnia 10 (22) sierpnia 1876 r. czytamy wprost: „... *jest wolą Rządu, aby Duchowieństwo w interesa szkółek elementarnych nie mieszało się a li tylko w Kościołach starało się nauczać katechizmu i zasad wiary*”²⁷. Siłą rzeczy, biskupom ordynariuszom przypadła rola pośredników między władzami państwowymi a duchowieństwem, co dokumentują omawiane archiwalia.

Analiza Akt Szkolnych daje podstawę do nakreślenia sieci szkół parafialnych na terenie diecezji płockiej oraz umożliwia zapoznanie się z działalnością oświatową oraz postawami duchowieństwa wobec kwestii szkolnych. Ponadto w aktach znajdują odbicie różne inicjatywy podejmowane przez fundacje i stowarzyszenia dla poprawy ogólnego poziomu życia i wykształcenia społeczeństwa, zwłaszcza mieszkańców wsi. Wystarczy wspomnieć o zakładaniu bibliotek wiejskich, kształceniu położnych oraz akcji adopcji dzieci z sierocińców. Dzięki tak różnorodnej tematyce archiwaliów można przeanalizować uwarunkowania polityczne, gospodarcze, społeczne i kulturowe, które determinowały rozwój szkolnictwa. W tym kontekście, warto pamiętać o rozgrywających się wydarzeniach historycznych, takich jak: okres zaborów, Epoka Napoleońska, Wiosna Ludów, wreszcie czas wielkich powstań narodowo-wyzwoleńczych.

Podobnie, jak w przypadku pozostałych materiałów w grupie Akt Szkolnych występują luki chronologiczne, a także brak kompletności dla obszaru całej diecezji.

---

²⁷ ADP, Akta Szkolne. Sygn. AS. 208, k. 82.

W odniesieniu od Ciek syna w tych archiwaliach znajduje się lakoniczna informacja z 1890 r.: „*W parafii ciek syńskiej szkółki parafialnej nie ma*”²⁸.

Akta dotyczące stanu diecezji płockiej 1775-1868²⁹, czy relacje o stanie diecezji sporządzane przez ordynariuszy dla Stolicy Apostolskiej, również stanowią cenne źródło informacji dla badacza dziejów oświaty, są niejako analizami materiału dostarczanego z wizytacji i całego kościelnego systemu nadzorczo-kontrolnego.

W szerszej perspektywie działalność poszczególnych ordynariuszy obrazują *Acta Episcopalia*. Niewątpliwie pasterze płoccy podejmowali działania zmierzające do szerzenia oświaty. Wystarczy wspomnieć słowa bpa Poniatowskiego, który w liście pasterskim pisał: „...*cóż może być świętszego i pożyteczniejszego tak dla Kościoła, jako dla kraju nad ćwiczenia młodzi zaraz od ich dzieciństwa nie tylko w katechizmie i w rzeczach tyczących się religii i obyczajów, ale też i dla każdej kondycji ludzi przez cały przeciąg życia najpotrzebniejszych, takie są umieć czytać, pisać i rachować i pospolitsze reguły wymiaru?*”³⁰. Natomiast dodatkowe źródło, ukazujące stosunek duchowieństwa do rozwoju oświaty stanowią akta oficjalatów (*Acta Officialia Plocensia, Acta Officialia Pultoviensia*).

Obok archiwum diecezjalnego interesujące źródła do dziejów szkolnictwa mogą zawierać archiwa parafialne, jednak należy zaznaczyć, że one także były narażone na pożary i zniszczenia. W przypadku parafii Ciek syn z omawianego okresu na szczególną uwagę zasługuje poszyt zatytułowany *Akta Parafii Ciek syn 1695-1833*, złożony z akt powstałych w pierwszej połowie XIX w., współcześnie odnalezionych w zbiorach parafialnych i przeszytych. W materiałach znajduje się wyciąg z aktu wizytacji z 1695 r., akt wizytacji z 1817 r., a także opisy kościoła i parafii. Spora część dokumentacji, w formie inwentarzy, spisów tabelarycznych, rejestrów, korespondencji, dotyczy spraw finansowych parafii. W aktach zachowały się również: wzór do opłaty

²⁸ ADP, Aka Szkolne. Sygn. AS. 208d [dawna sygn. 409], k. 248.

²⁹ ADP, Akta dotyczące stanu diecezji płockiej 1775-1868. Sygn. 20 [dawna sygn. B2].

³⁰ *Rozrządzenia i pisma pasterskie za rządów J. O. Księcia Imci Michała Jerzego Poniatowskiego biskupa płockiego etc. do diecezji płockiej wydane*, t. I-IV. Wyd. W. W a r g a w s k i, Warszawa 1785; M. J. P o n i a t o w s k i, *List pasterski*, Warszawa 1775, s. 44; Zob. S. L i t a k, *Z działalności szkolnej Michała Jerzego Poniatowskiego na Mazowszu*. Rozprawy z Dziejów Oświaty, t. 25:1983.

podatków oraz *Urządzenie opłat zwanych Jura Stolae*³¹. Powstawanie tej dokumentacji wiązało się z dążeniem władz do podporządkowania Kościoła interesom państwa, a co za tym idzie rozbudową kontroli nad działalnością duchowieństwa, począwszy od czasów pruskich.

W omawianych materiałach znajduje się również źródło świadczące o podjęciu konkretnych działań zmierzających do utworzenia szkoły elementarnej w Ciekusynie. Zgodnie z zaleceniami Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, z inicjatywy miejscowego właściciela ziemskiego Tadeusza Przybylskiego oraz ówczesnego proboszcza ks. Łukasza Bagińskiego, utworzono Towarzystwo Szkolne i w tabeli wyznaczono wysokość składki na cel oświaty dla poszczególnych gospodarzy. Tadeusz Przybylski obiecał ponadto na własny koszt zapewnić dom i ogród dla nauczyciela, jednak szkoła nie powstała, mimo iż był to szczytowy okres rozwoju oświaty w Królestwie Polskim. Materiał ten jest niezwykle interesujący, ze względu na szczegółowe dane dotyczące poszczególnych gospodarzy, źródła ich utrzymania, liczbę dzieci w wieku 6-12 lat. Ze wspomnianego spisu, datowanego na 23 sierpnia 1817 r., wynika, że w tym przedziale wiekowym na terenie parafii mieszkało 171 osób, w tym: 100 osób wyznania rzymsko-katolickiego (55 płci męskiej, 45 płci żeńskiej) oraz 71 osób wyznania ewangelickiego (32 płci męskiej i 39 płci żeńskiej)³². Najbogatsi właściciele ziemscy zatrudniali prywatnych nauczycieli, zamożniejsza szlachta i bogatsi chłopcy posyłali swoje dzieci do okolicznych szkół. Tylko nieliczna część pozostałych dzieci i młodzieży mogła korzystać z nauczania prowadzonego przez organistę³³.

Natomiast dużo lepiej przedstawiała się kwestia oświaty wśród ludności protestanckiej, która w wyniku pruskiej akcji kolonizacyjnej licznie napłynęła na te tereny. W 1817 r. było to 468 osób, co stanowiło 31% ogółu mieszkańców³⁴. Porównując inne parafie diecezji płockiej z tego samego okresu, Ciekusyn zajmuje pod tym względem 5 miejsce, po parafiach: Trzepowo – 1 032, Płock – 744, Jasionica – 628 oraz Rypin – 571³⁵.

³¹ APC, *Akta Parafii Ciekusyn 1695-1833*. B. sygn.

³² APC, *Akta Parafii Ciekusyn 1695-1833*..., s. 38-50.

³³ Zob. ADP, *Akta Szkolne*. Sygn. AS. 208b [dawna sygn. 376], k. 200v.

³⁴ APC, *Akta Parafii Ciekusyn 1695-1833*..., s. 29.

³⁵ M. M. G r z y b o w s k i, *Struktura wyznaniowa ludności diecezji płockiej według spisu Adama Michala Prażmowskiego z 1817 r.* Notatki Płockie, 1981, nr 1, s. 19.

Warto dodać, że władze pruskie przywiązywały wagę do rozwoju oświaty wśród kolonistów niemieckich, a szkoły miały stać się ośrodkami „wyższej” kultury niemieckiej³⁶. W większej liczbie protestanci zamieszkiwali 7 miejscowości i w każdej z nich utrzymywali nauczyciela. We wspomnianym akcie wizytacji z 1817 r. czytamy: „*Żadnego budynku w Ciekusynie na szkołę nie było i nie masz, dopiero WM Kolarator o wystawieniu budynku na szkołę w przyszłym roku zamyśla. Parafia ciekusyńska w znacznej części składa się z ewangelików, a ci nauczycieli dla dzieci swym kosztem utrzymują, jako to: we wsi Dębin-kach, Błędowie, Woli Błędowskiej, Żołędowie, Winnikach, Konarach i Tomaszewie*”³⁷. Z analizy materiału źródłowego wynika, że szkoły te w znikomym stopniu podlegały Dozorowi Szkolnemu, na czele z proboszczem ciekusyńskim mino, iż według ustaw rządowych bezpośrednio kontrolę nad szkołami na danym terenie sprawował właśnie Dozór Szkolny, do którego w założeniach miał należeć także miejscowy pastor ewangelicki³⁸.

Interesujące wiadomości dotyczące rozwoju oświaty na terenie omawianej parafii zawiera Kronika Szkoły Podstawowej w Ciekusynie, w której zapisano: „*Kronikę szkolną można datować od 1870 r. Wówczas to za staraniem miejscowego dziedzica, p. Lasockiego, władze rosyjskie zezwoliły na założenie ochronki (przedszkola). Cały ciężar utrzymania spadł na barki założyciela. Nauczycielką była p. Polkowska, ułomna ciałem, ale wielka duchem. Ona to wszystkie siły poświęciła na krzewienie polskości. Była kilka razy poszukiwana przez policję carską (rosyjską) za potajemne nauczanie dzieci i dorosłych, tych wszystkich, którzy pragnęli się czegoś dowiedzieć o przeszłości swego narodu*”³⁹.

W 1907 r. staraniem proboszcza ciekusyńskiego ks. Mariana Kowalskiego oraz miejscowego właściciela ziemskiego Piotra Wyrzykowskiego założono jednoklasową szkołę Polskiej Macierzy Szkolnej mieszczącą się w budynku parafialnym⁴⁰.

³⁶ Z. Wałczak, *Szkolnictwo i oświata na Mazowszu Płockim...*, s. 33.

³⁷ APC, *Akta Parafii Ciekusyn 1695-1833...*, s. 30.

³⁸ ADP, *Acta Visitationis 1812-1850...*, k. 18v-19.

³⁹ Archiwum Zespołu Szkół Nr 3 w Ciekusynie (dalej AZSz Nr 3 w Ciekusynie), *Kronika szkolna Ciekusyn*, B. sygn., s. 5.

⁴⁰ AZSz Nr 3 w Ciekusynie, *Kronika szkolna...*, s. 5-6.

Dalszy rozwój szkolnictwa nastąpił w dwudziestoleciu międzywojennym, kiedy na terenie parafii działało 9 szkół powszechnych. Jako ciekawostkę można podać fakt, że nauczycielką jednej z tych szkół mieszczącej się Ruskowie, była Maria Sienkiewiczówna, siostrzenica Henryka Sienkiewicza, która zapisała się w pamięci lokalnej społeczności prowadząc szkołę, uczestnicząc w tajnym nauczaniu podczas okupacji niemieckiej⁴¹.

Po omówieniu archiwaliów kościelnych oraz najbliższych terenowo, należy zwrócić uwagę na materiały dotyczące szkół parafialnych, przechowywane w sieci archiwów państwowych. XVIII-wieczne prądy myślowe wywołały zmiany w poglądach dotyczących pozycji i roli edukacji w życiu społecznym. Warunkując tym samym przeobrażenia jakościowe w systemie oświatowym, w którym naczelną i decydującą rolę zaczęły odgrywać specjalnie do tego powołane organy administracji publicznej⁴². Stąd wśród zasadniczych źródeł do dziejów XVIII i XIX-wiecznego szkolnictwa parafialnego znajdują się także materiały wytworzone w toku działalności państwowych władz oświatowych. Stanowią one warsztat badawczy do dziejów organizacji oraz funkcjonowania świeckiego systemu oświatowo-wychowawczego, zawierają informacje dotyczące rozwoju polskiej myśli pedagogicznej, tworzenia programów nauczania, podręczników szkolnych, itp. Podobnie, jak w przypadku źródeł kościelnych, archiwalia z sieci archiwów państwowych zostały naznaczone zniszczeniami wojennymi⁴³.

---

⁴¹ Maria Sienkiewiczówna zmarła 15 sierpnia 1944 r., w wieku 65 lat. Została pochowana na cmentarzu parafialnym w Ciekusynie. A. Witkowska, *Dzieje Parafii pw. św. Rocha w Ciekusynie...*, 167; K. Macias, *Śladami Marii Sienkiewiczówny. Życie Nasielska*, 2006, nr 3, s. 1-2.

⁴² Zob. m.in. J. Łukasiewicz, *Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów do roku 1794*, t. 1-4. Poznań 1849-1851; T. Wierzbowski, *Szkoły parafialne...*; H. Pohoska, *Sprawa oświaty ludu w dobie Komisji Edukacji Narodowej*. Warszawa 1925; T. Mantuffel, *Centralne władze oświatowe na terenie byłego Królestwa Kongresowego (1807-1915)*. Warszawa 1929; T. Mizia, *Szkolnictwo parafialne w czasach Komisji Edukacji Narodowej*. Wrocław 1968; E. Staszynski, *Polityka oświatowa caratu w Królestwie Polskim od powstania styczniowego do pierwszej wojny światowej*. Warszawa 1968; J. Wróczyński, *Dzieje oświaty polskiej 1795-1945*, Warszawa 1980; R. Kuchta, *Oświata elementarna w Królestwie Polskim w latach 1864-1914*. Lublin 1982.

⁴³ Zob. *Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł archiwalnych*, t. 1-3. Warszawa 1955-1957.

Najstarsze materiały przechowywane są w Archiwum Głównym Akt Dawnych. Do zasadniczych grup archiwaliów w przedmiotowej kwestii należą akta:

- Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych powołanych na Sejmie Czteroletnim, do kompetencji których należała również organizacja i kontrola najniższego szczebla szkolnictwa;
- Centralnych Władz Oświatowych, instytucji i zakładów naukowych z okresu: zaboru pruskiego, Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego, zajmujących się sprawami oświaty, takich jak: Izba Edukacyjna, Dyrekcja Edukacji Narodowej, Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Okręg Naukowy Warszawski, Wydział Spraw Duchownych i Oświecenia Publicznego, Wydział Wyznań i Oświecenia Publicznego Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Komisja Województwa Mazowieckiego, Rząd Gubernialny Warszawski;
- Centralnych Władz Wyznaniowych, do których obok Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego należały: Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Duchownych, Zarząd Obcych Wyznań w Królestwie Polskim.

Materiały dotyczące szkolnictwa z omawianego okresu można odnaleźć także w Archiwum Państwowym m.st. Warszawy i jego zamiejscowych oddziałach. Wyróżnić można zespół Akta Miasta Płocka, Akta Naczelnika Płockiej Dyrekcji Naukowej (zarządzającego szkolnictwem w guberni płockiej) oraz Akta Inspektora Szkolnego w Płocku, przechowywane w Archiwum Państwowym w Płocku⁴⁴.

Źródła w wyniku różnych zawirowań dziejowych uległy rozproszeniu. Dla przykładu: *Akta Komisji Edukacji Narodowej z lat 1773-1787* przechowywane są w Bibliotece Naukowej Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk (sygn. rkp 2220) oraz Bibliotece Czartoryskich (sygn. 818); *Projekty ustaw dla szkół parafialnych* znajdują się w Bibliotece Narodowej; *Projekt o założeniu nauczycielów do szkół parafialnych* w Bibliotece Czartoryskich (rkps 1181).

⁴⁴ Zob. Z. Wałczak, *Szkolnictwo i oświata na Mazowszu Płockim...*, s. 33-35.

W pracy centralnych urzędów i instytucji państwowych w omawianym okresie powszechnie stosowany był druk. W odniesieniu do szkół parafialnych można wskazać następujące akty prawne:

- *Przepis do szkół parafialnych* z 20 czerwca 1774 r.
- *Przepisy dla szkół parafialnych* z 1780 r.
- *Elementarz do nauczania się abecadła, sylabizowania i czytania ku wygodzie szkół parafialnych sporządzony*. Warszawa 1780.
- *Szkoły parafialne* z 1783 r.
- *Reglament für die Land und nidern Burger Schulen in Neuostpreussen* z 1806 r.
- *Urządzenie szkół miejskich i wiejskich elementarnych*. Warszawa 1808.
- *Rozporządzenie o zakładaniu szkółek elementarnych* z 11 marca 1817 r.; *Instrukcja dla organizatorów szkół* z 29 kwietnia 1817 r.; *Instrukcja o dozorach szkolnych* z 20 maja 1817 r.
- Rozporządzenie rady sekretarza stanu Ksawerego Kosseckiego z 16 czerwca 1821 r. oraz postanowienie namiestnika z 13 sierpnia 1821 r. na mocy, których został zniesiony obowiązek płacenia składek na szkoły elementarne przez chłopów.
- *Ustawa dla gimnazjów i szkół departamentowych i elementarnych, czyli parafialnych w Królestwie Polskim*. Warszawa 1834.
- *Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Oświecenia*, t. I-III. Warszawa 1866.

Zbiór źródeł drukowanych stanowią także dzienniki urzędowe, takie jak: *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, *Dziennik Urzędowy Województwa Mazowieckiego*, *Dziennik Urzędowy Departamentu Płockiego*, *Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych w Królestwie Polskim*.

Danych statystycznych z terenu Królestwa Polskiego dostarczały sporządzane dla każdej guberni roczniki. Dla obszaru parafii Ciekosyn uwzględnić należy: ОБЗОРЪ ПЛОЦКОЙ ГУБЕРНИИ (Obzor Płockiej Guberni) oraz ОБЗОРЪ ВАРИШАВСКОЙ ГУБЕРНИИ (Obzor Warszawskiej Guberni)⁴⁵.

---

⁴⁵ Zob. Federacja Bibliotek Cyfrowych <http://fbc.pionier.net.pl/>.

W miarę rozwoju polskiej historiografii, także materiały do dziejów oświaty znajdowały się w kręgu zainteresowań badaczy i były sukcesywnie wydawane. Są to cenne pozycje źródłowe, gdyż część oryginałów uległa zniszczeniu i tylko w formie druku przetrwała do naszych czasów, można wymienić chociażby:

- *Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce*. Kraków 1878-1939.
- Dłużniewski K., *Dzieje szkoły pułtuskiej od jej początku do roku 1782*. W: *Popis publiczny uczniów szkoły wojewódzkiej księży benedyktynów w Pułtusku*, Warszawa 1821.
- *Elementarz dla szkół parafialnych narodowych z roku 1785*. Wyd. Zygmunt Kukulski, Lublin 1930.
- *Seria Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773-1794*. Wyd. Teodor Wierzbowski, Warszawa 1901-1915.
- *Pierwiastkowe przepisy pedagogiczne Komisji Edukacji Narodowej z lat 1773-1776*. Wyd. Zygmunt Kukulski, Lublin 1923.
- Piramowicz Grzegorz, *Powinności nauczyciela*, Wilno 1819.
- *Ustawodawstwo szkolne za czasów KEN, rozporządzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne (1773-1793)*, wyd. Józef Lewicki, Kraków 1925.
- *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane w Warszawie roku 1783*. Lwów 1917.
- *Volumina Legum*, t. 9, Kraków 1889.
- Zaruski Jan, *Dawne wychowanie szkolne. Noty ze zbioru przepisów administracyjnych*, Warszawa 1878.
- *Źródła do dziejów wychowania i szkolnictwa w Polsce doby Izby Edukacji Publicznej 1807-1812*. Wyd. Zygmunt Kukulski, Lublin 1930.

Kwestie dotyczące szkolnictwa poruszane były również na łamach gazet. Dla obszaru Mazowsza szczególnie ważne są następujące tytuły: Pamiętnik Polityczny i Historyczny, Gazeta Warszawska, Pamiętnik Religijno-Moralny, Korespondent Płocki, Echa Płockie i Łomżyńskie,

Przegląd Katolicki, Dziennik Departamentowy Płocki, Dziennik Departamentowy Warszawski, Kurier Warszawski, Płockie Wiadomości Gubernialne.

Podsumowując powyższe rozważania należy stwierdzić, że baza źródeł do dziejów szkolnictwa parafialnego na Mazowszu, zarówno proveniencji kościelnej, jak państwowej jest różnorodna, ale jednocześnieznaczona zniszczeniami i rozproszeniem. Analiza archiwaliów daje obraz szkolnictwa parafialnego, a także uwarunkowań politycznych, gospodarczych, społecznych oraz kulturowych, które pobudzająco bądź hamująco oddziaływały na rozwój oświaty. Zagadnienie szkolnictwa elementarnego w XVIII i XIX stuleciu pozostaje otwarte dla badaczy. Na dużą wartość poznawczą tematu wpływa fakt, że dokonały się wówczas zasadnicze zmiany w szkolnictwie, które leżą u podstaw współczesnego systemu oświaty. Reorganizacja szkolnictwa określanego mianem początkowego, pierwiastkowego, elementarnego, czy jak dawniej parafialnego, z wprowadzeniem nowych programów nauczania, podręczników, kadry nauczycielskiej, itp. bez wątpienia była procesem rozłożonym w czasie. Doskonale ukazane jest to na przykładzie parafii Ciekosyn na terenie, której od końca XVII w. aż do 1870 r. nie było zorganizowanej placówki oświatowej. Warto jednak zauważyć, że zgodnie z ustawami rządowymi powołano Dozór Szkolny i podjęto próbę utworzenia szkoły elementarnej. Ponadto kwestie szkolne poruszane były w różnego rodzaju dokumentacji sprawozdawczo-kontrolnej działalności parafii, zarówno po linii kościelnej, jak państwowej. Brak szkoły nie oznaczał braku nauczania w ogóle. Najbogatsi właściciele ziemscy zatrudniali prywatnych nauczycieli, zamożniejsza szlachta i bogatsi chłopcy posyłali swoje dzieci do okolicznych szkół. Formą zastępczą było prowadzenie działalności pedagogicznej przez organistę. Osobną kwestię stanowi dobrze zorganizowana, w omawianym okresie, oświata wśród ludności protestanckiej, licznie zamieszkującej teren parafii. Warto podkreślić, że w dziejach państwa polskiego był to trudny okres utraty niepodległości. Wobec zagrożonego polityką państw zaborczych bytu narodowego, wzrosło znaczenie edukacji, a troska o lepszą organizację i funkcjonowanie systemu szkolnego, dla wielu ludzi epoki, zarówno duchownych, jak świeckich stała się wyrazem postawy patriotycznej.

ANNA WITKOWSKA

**SOURCES FOR THE HISTORY OF PAROCHIAL
SCHOOL SYSTEM IN MAZOWSZE (MAZOVIA)
IN THE 18th AND 19th CENTURY
ON THE EXAMPLE OF THE PARISH IN CIEKSYN**

Summary

The surviving sources for the history of parochial school system in Mazovia, both of church and state provenance, are diverse but also damaged and dispersed. Their analysis provides a picture of parochial school system, as well as political, economic, social and cultural conditions, which either stimulated or hampered education development process. The subject of elementary school system in the 18th and 19th century remains open for researchers. The high cognitive value of the subject is determined by fundamental changes in school system at that time, which lie at the basis of contemporary educational system. The reorganisation of the school system termed as primary, elementary or – in former times – parochial, together with the introduction of new teaching programmes, textbooks and teaching staff undoubtedly constituted a process spread in time. It can very well be shown on the example of the parish in Ciek syn, which did not have an organised educational institution from the end of the 17th century until 1870. It is worth noticing, however, that in accordance with government acts the institution of School Supervision was created and an attempt at establishing an elementary school was made. Moreover, school issues were touched upon in various controlling and reporting documents of the parish activity, both on the church and state side. The lack of school did not mean the lack of education. The wealthiest landowners employed private teachers, the more affluent gentry and the richer peasants sent their children to neighbouring schools. Pedagogical activity of the parish organist constituted an alternative form of schooling. A separate issue is the well organised educational system at that time among protestant population, which was numerous in the area of the parish.

Translated by Anna Witkowska

